

КИРИЛ КАБАКЧИЕВ (Велико Търново)

ЗА НЯКОИ СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА СИНОНИМИТЕ У ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

За езика на всеки писател, за неговото майсторство на художник може да се съди и от наличието на множество синоними, които той използва, за да предаде точно и образно своята мисъл. Лексикалната синонимия в творчеството на Григорий Цамблак остава все още една непроучена област от езиковата система на писателя. Разбира се, че тук не е възможно да се охарактеризира напълно спецификата на синонимите в произведенията на видния средновековен писател. Целта е да бъдат илюстрирани най-характерните особености, свързани с употребата на лексикални синоними, в по-значителните му творби — Похвално слово за Евтимий (ПСЕ)¹; Житие на Стефан Дечански (ЖСД)²; Мъчение на Йоан Нови (МИН)³; Похвално слово за Киприан (ПСК)⁴.

Въпросите, отнасящи се до синонимията като лексикално явление, са били обект на внимание от страна на логици и езиковеди отдавна. До днес обаче все още няма определен единен критерий, въз основа на който да е възможно да се определят известен брой думи като синоними.⁵ Причините за това не се заключават само в особеностите на лексиката при гносеологически подход към проблема за синонимите.⁶ Съществуват и различни видове значения — денотативно и сигнификативно. Лексиката притежава свойството смислова подвижност при преминаването си от системата на езика в системата на речта, което предполага и две раз-

¹ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.

² По Рилския препис от XV в., намиращ се в Рилския панегирик на Владислав Граматик. Текстът е сегментиран, развързан и снабден със съвременна пунктуация от проф. А. Давидов, който любезно ми го предостави.

³ П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966.

⁴ Б. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. I. С., 1958.

⁵ Вж. М. И. Фомина. Современный русский язык. Лексикология. М., 1978, с. 93—95.

⁶ В. Н. Мигирин. Марксистско-ленинская методология и лингвистика. Кишинев, 1974, с. 101.

лични понятия за синоними — лексиколожко и стилистично. Стилистичното понятие „синоними“ е по-широко от лексиколожкото и го включва в себе си. В стилистиката понятието „синоними“ се разширява екстенционално.⁷

Някои езиковеди отричат синонимите като езикова реалност⁸ съвсем основателно, защото под понятието „синоними“ обикновено се разбират думи с еднакви значения.⁹ В езика обаче не съществуват различни по форма, а еднакви по значение изрази.¹⁰ Способността на няколко лексикални единици да означават един и същи референт подвежда, че те са с еднакво значение. Такива думи съставят един отделен тип синоними, при които важна роля изпълняват коннотативните наслоения и вътрешната форма/признак. Различната вътрешна форма/признак възбужда и различни асоциации, а това означава, че синонимите не са тъждествени помежду си. Когато означават един и същ денотат, един и същ обект на мисълта, отделните синоними съдържат „скрит подтекст“ (носен от вътрешната форма), който не преминава, без да даде някакво отражение в съзнанието на информатора и на информирувания.¹¹

Вторият основен тип синоними са думите, означаващи референти със сходни признаци. Към него се отнасят ония думи, които могат да изградят синонимен ред на основата на едно общо, надредно понятие, означавано от доминантния синоним.

Всред синонимите, служещи за означаване на един и същ референт, важно място заема синонимният ред със значение 'християнски бог', който се отличава с големия си брой компоненти. Те са: БОГЪ, ГОСПОДЪ, ВЛАДЪКА, ОТЬЦЪ, СЫНЪ, ВСЕДЪРЪЖИТЕЛЪ, ВСЕЗРИТЕЛЪ, ПРОМЫСЛИТЕЛЪ, ПОДВИГОПОЛОЖИНИКЪ, КДННЕСЪДЪТЕЛЪ, СЪЗДАТЕЛЪ, НАЧАЛНИКЪ, СЪДНИ, ЦАРЬ, ДОУХЪ, ТРОНИЦА, ВСЕЗРИТЕЛНО ОКО, ЖИВОНАЧАЛНИА РЪКЪ, ВЕЛИКЪ КОСКОДА, СЪЗДАВЪ (субстант.), ВЪШНАА (субстант.). Наличието на множество синоними за този референт е обяснимо — той се отличава с голямо разнообразие от признаци.¹² В отделни случаи се актуализира вътрешната форма/признак и употребата на даден синоним е в непосредствена връзка със ситуацията. По този начин Григорий Цамблак е използвал синонимите *отъць, всезритель, промыслитель, подвигоположникъ, царь, судни*, чиято употреба ще разгледаме последователно.

отъць. Значението на лексемата е 'баща' и способността ѝ да означава християнския бог е тясно свързана с патернализма, с представата за „бащината власт“, която е същността на християнството.¹³ Григорий Цамблак употребява тази лексикална единица не само за означаване на

⁷ М. Янакиев. Стилистиката и езиковото обучение. С., 1977, с. 124.

⁸ L. Bloomfield. Language. New York, 1933, p. 145; Г. О. Винокур. Проблема культуры речи. — Русский язык в советской школе, 1929, 5, с. 85.

⁹ Вж. О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 407; Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, с. 120—121.

¹⁰ М. Янакиев. Цит. съч., с. 124.

¹¹ Г. А. Брутян. Гипотеза Сепира Уорфа. Ереван, 1968, с. 44—45.

¹² Н. И. Мигирин. Внутренняя форма как важнейший узел системных связей в языке. Кишинев, 1977, с. 9.

¹³ Цв. Стоянов. Генийт и неговият наставник. С., 1978, с. 26—27.

бога, но и в някои случаи се подчертава качеството „бащинство“, присъщо на него. Обикновено и при двата случая на употреба лексемата участва в своеобразни формули, шампи. В началните се означава „общо“ християнският бог (и трите произведения започват с „Благословен отче“, изключение прави ПСК), а при финалните се подчертава „бащинството“: *Ѣмоуже слава съ ѿтцѣмъ безначалнымъ и животворещимъ доухомъ* (ЖСД 61.7).

вѣсезритель. С използването ѝ се акцентува върху възможността на бога да вижда всичко. Самото натрупване на глагола *внѣти* в императив обуславя употребата на *вѣсезритель*: *Внждь, аще ксть неправда въ срѣдци моемъ, внждь, аще поуть безаконїа въ мнѣ...; внждь, аще истина соуть о нхъже ога(аго)оуютъ ме... Сп(а)си оубо мене, вѣсезрителью ва(а)д(ы)кѡ* (ЖСД 5.2–3). В дадения пример авторът подготвя убедително читателя за бъдещата реабилитация на героя, защото не е възможно „всевиждащият“ да се окаже „сляп“ към несправедливи обвинения и присъди.

промыслитель. Посредством тази лексикална единица се подчертава друго качество на бога — грижата му към участта на ревностните християни. В съответния пасаж мъченикът отправя възхвала и благодарност към бога заради грижите спрямо него: *Бла(а)годарю и славолю твою чл(о-вѣ)колюбїе, промыслителю ва(а)гы* (ЖСД 20.9).

подвнгоположникъ. Признакът, който съдържа лексемата, се асоциира с подвига, извършен от мъченика. Търси се съизмеримост между земното и божественото: *Снцевыми и вѣнцы вѣнча са ѿт подвнгоположника ржкы* (МЙН 35.1).

царь. Значението на заемката е „владетел; цар, кесар“¹⁴. Означава-нето на християнския бог чрез нея е във връзка със съответствието между земната и небесната йерархия — над земния върховен феодал стои „небесният цар“, бог. Това е ясно подчертано при следните три случая на употреба, намиращи се в ЖСД: *Симеонъ, нже въ ц(а)рствыхъ царевн въсехъ оугодны* (1.3); *Въ вѣсемъ мншии ми се — рече — ѡ дръжавны в ц(а)рехъ, в(о)г(о)вн и ц(а)рю ц(а)ремъ ва(а)гооугодны быти* (13.2); *Таже въ обнѣванъ бывъ съ славыми кнесы... побѣднтелнаа напнсовааше Х(р)истюу ц(а)рю* (39.2).

сѣднн. Лексемата е употребена от Цамблук в сходни изрази, разкриващи деня на Страшния съд, т. е. изтъкват се и юридическите възможности на бога. Трябва да отбележим, че в два случая (от всичко три) *сѣднн* не е употребена самостоятелно, а се придружава от някакъв синоним: *Колнцн бѡ, рѣцн мн, того ѡбѣстоупннн нмоуть тогда на вѣсе-чл(о)вѣ)чннмъ оннмъ съборннн, страшномъ соудѣн того показюще* (ЖСД 50.1); *Въ страшнынъ же д(ь)нь соудѣ, егда и паче сл(ь)нца свѣтаве просїдешн, съверешн нас... и в(о)г(о)у показавъ и соудѣн* (ЖСД 61.6); *Тѣмъ же предлежи томъ праведнынъ вѣнецъ, егоже вѡздасть емъ въ внз днь гь, праведнынъ сѣдѣн* (ПСК 190).

¹⁴ Р. М. Цейтлин. Лексика старославянского языка. М., 1977, с. 119.

Независимо от това, дали се актуализира вътрешната форма/признак или не, Григорий Цамблак се стреми да изгради пълно „образа“ на бога. Писателят не е само литературен творец, но и страстен проповедник и ревностен защитник на ортодоксалното учение.

Бе отбелязано вече, че Цамблак се стреми да представи предмета, явлението в неговата пълнота. В това отношение типичен пример е поантата на МИН, където непосредствено се намират шест синонимни съчетания за означаване на благодатния рай: *Навѣтннкоу тѣлоу ѿкоже вѣвма оставль... къ вѣшнѣмоу кр(оу)с(а)л(н)моу вѣстрѣмн сѧ — въ м(ж)-ч(е)н(н)чѣскын лнкъ ѿко мжч(е)н(н)къ, въ Авраамово недро, въ селѣна с(в)л(ы)хъ, въ прнстаннщѣ благаа, къ чрѣтвгы нѣтлвны (35.3)*. Видно е, че всички съчетания означават един и същ референт, което ще рече, че те имат едно и също тълкуване на значенията си — 'място, където живеят блажено душите на праведниците след смъртта им'. Всяко съчетание обаче има различна вътрешна форма/признак, предизвиква различни асоциации и оказва по различен начин въздействие върху емоционалната нагласа на възприемащия. Обектът на мисълта се представя от писателя във възможно цялостен вид, с всички негови страни. Така се постига точност, диференцира се отчетливо благодатният рай от сетивния.

Има случаи, когато Цамблак използва лексикални единици, означаващи в езика референти със сходни признаци, за означаване на един и същ референт. Като пример можем да посочим синонимите *црѣкы н храмъ*, посредством които се означава християнският храм. Значението на *црѣкы* е 'християнски молитвен дом' и е частно спрямо значението на *храмъ* — 'здание за богослужение независимо от каква религия'. В контекста различията се неутрализират: *Н црѣковъ въздвнжѣт сѧ въ слабѣ прѣс(в)лѣтѣн тронцн (ПСЕ 26.1)*; *Храмъ бѣше пр(н)снод(ѣ)кыа Х(рн)с(то)вы м(а)т(е)ре (ПСЕ 43.4)*.

При втория тип синоними обединяващо звено е понятието, което се означава от доминантния синоним. То е основен семантичен компонент за всички синоними от реда. От гледна точка на теорията на информацията доминантният синоним е с най-ниска информативност.¹⁵ От този тип синоними ще разгледаме синонимния ред със значение 'говоря, казвам' състоящ се от следните компоненти: *рещн, рещн сѧ, нзд.рещн, глаголатн, възглаголатн, нзглаголатн, вѣсѣдоватн, вѣщатн, провѣщатн, нсповѣдоватн, помннатн, острѣтн ѿзыкъ*. Тук с най-голяма честота са глаголите *рещн* (69) и *глаголатн* (48). Те носят основното, общото значение за синонимния ред. Тяхната употреба можем да обясним със стремежа на автора да избягва повторението. Това явление е типично за старобългарските паметници.¹⁶ Разликата между двата глагола е във вида. Ето защо няма да се спираме на техните употреби, а така също и на префиксалните образувания *нзд.рещн, нзглаголатн* и на възвратния глагол

¹⁵ И. Р. Галъперин. Информативность единиц языка. М., 1974, с. 93—94.

¹⁶ К. Ногáлек. Evangeliiáre a čtveroevangellia. Praha, 1954, p. 34.

решен са. Останалите синоними имат по-голяма информативност, притежават диференциални елементи.

бесѣдовати. Неговото значение е 'говоря, за да внуша на другия някакви мисли'; *Нъ на тоу самоу, въ неже дѣлавахъ бесѣдаше* (ЖСД 7.15); *Пльти страд(а)теanye иже цѣлоуе слъзамн, словеса оутешенїа къ нимъ бесѣдаше* (ЖСД 40.7); *Н о нуже добродѣтелехъ бесѣдаше, себе показовааше въсего дѣлы прѣвѣобразна* (ПСЕ 35.6); *Въшедь въ въта яко своего безчестїа достоннъ съсждъ н товож мнѣ бесѣдоуа* (МИН 8.5).

вѣщати. Глаголът се явява със значение 'говоря убедително, изказвам мисли, за да убедя'. Повествователният момент, в който се среща лексемата, винаги се отличава с повишена емоционалност: *Къ себѣ таковаа прнсно вѣщае: „Тръпн, Стефане!“* (ЖСД 10.3); *Онъ же въсѣхъ овнмае, цѣловааше н словеса испльнь ползы коупно н прѣвмоудростн къ нимъ вѣщааше* (ЖСД 24.9); *Сїа къ себе вѣщаа: „яко помноуешн, помнованъ бждешн“* (МИН 3.3); *Нѣ бо токмо 8ча нан вѣщаа, но н зрнмъ прсто достоннъ въ всакоа добродѣтелн* (ПСК 184).

провѣщати. Чрез този глагол се означава процесът „говорене“ при силно възмущение на вършителя и неговото значение е 'кажа, проговоря развълнувано': *Ср(ь)дцѣ wt вънутрь стрѣламн кс(ть)ства стрѣчемоу, блаженнаго Іова провѣща* (ЖСД 20.3). Причината, за да бъде „прободено отвѣтре сърцето“, е смъртта на сина, при което бащата не може да говори равнодушно. Съществено доказателство за такова тълкуване на значението е употребата на **провѣщати** в предходното изречение: *Не испустн гласъ неключнмъ, не нѣкое непользно провѣща* (20.2). Естествено е, че ако не беше налице някаква семантична разлика между **провѣщати** и другите глаголи от синонимния ред, Цамблак щеше да употреби някой от тях и така да избегне повторението. Аналогична е ситуацията и в ПСЕ, където еднократно е използван глаголът — Евтимий страда дълбоко, гледайки безчинствата на поробителя, но запазва самообладание: *Ѣда провѣща малъ нан велнкъ товоа любов(ж)дрїа недос(то)ннъ гл(агол)ь* (52.8). Същевременно глаголът е носител на мелиоративна оценка, писателят изразява съчувствието си към героя.

исповѣдовати. Глаголът има две употреби с две различни значения. В ПСЕ той е с основен семантичен компонент „говоря, казвам“ и участва в разглеждания синонимен ред. Примерът е: *Сїе азъ исповѣдаж истинно быти, н не ннъ нѣкто да сеѣд(в)телствует мн словоу, нж тѣн* (9.3). Цамблак подчертава достоверността на биографичните факти, която може да потвърди и самият Евтимий. Оттук се определя значението на **исповѣдовати** — 'говоря, казвам нещо, за което имам основание, което е мое убеждение'.

помнати. Употребен в два случая, този глагол има значение 'говоря, казвам съвсем накратко': *Н бл(а)годаше никакже прѣстааше, ап(о)с(то)ла помнае гл(агол)юща: Н бл(а)годаши быванте!* (ЖСД 10.8—9); *яко*

ВЪСГДА ТОГО ВЪ КНИЖЕ ВЛАДИМИРЪН ПОСРЪД(Ъ) ЦРЪКВЕ ПОМНАТИ (ПСЕ 1.1).

ВЪЗГЛАГОЛАТИ. Глаголът е еднократно употребен и неговото значение е 'кажа, изразя мисли, които са противоречиви на събеседника, възразя'; ЕГДА ВЕДЪНН ВЪДЪТЕ ПРЪД Ц(Ъ)КВЪН Н КНАЗН НМЕНН МОЕГО РАДН, НЕ ПРЪЖДЕ ПОУЧАТЕ СЯ ЧТО ВЪЗГЛА(АГОЛ)ЕТЕ НАН ЧТО ШТКЪЩАЕТЕ ВЪ ОНЪ ЧАС (МИН 7.2).

ОСТРТИ ЯЗЫКЪ. Това съчетание може да се приеме като фразеологизъм, защото проявява един от най-съществените признаци на фразеологизмите — семантична цялостност. Проявява се и друга характерна за техните значения особеност — действието не само се назовава, но се и характеризира, дава му се оценка. В дадения случай тя е пейоративна, но е трудно да се определи точен момент от „скалата на пейоративността“, която съдържа неприязън, презрение, гняв, ирония¹⁷: Н ВЪ СКВРЪНЪН СВОЕН КЛЪТН СЕБЕ ЗАТВОРН НЕНХОДНА Н НАВЪРЪМЕ ОУМЛЪЧА, СЪПНСЕ РАЗВРАЩЕННАА ВЪЛЪНЪА НА ЦРЪКВЪН Н В(О)ГОВОРНЫН ОСТРЪ ВЪЗЫКЪ НА ПРАВОСЛАВНОЕ (ЖСД 12.5).

От така направения преглед на синонимния ред за изразяване процеса „говорене“ се вижда, че той има значителен семантичен диапазон, който зависи от различни фактори — обекта, към който са отправени думите, говорителя и неговата оценка. За различните страни на дадения процес съществува съответен лексикален израз. Григорий Цамблак използва богата синонимика, която му дава възможност да изрази точно своята мисъл, да я нюансира с най-голяма тънкость.

Изказва се мнението, че функционалната роля на синонимите в литературата от XIV—XV в. е различна в сравнение с ролята им в съвременната литература. В съвременната литература синонимиката позволявала да се отразят оттенъците на значението, да се подчертава една или друга негова страна и да се избягват повторенията. Функционалната значимост на синонимите от „високия стил“ не изпълнявала тази роля, не се търсели оттенъците и различията, а общото между тях, получавало се струпване на равноценни синоними.¹⁸ Предложеният частичен анализ на отделните типове синоними показва, че подобно функциониране на синонимите не е присъщо за стила на Григорий Цамблак. Писателят умело борави със синонимите за постигането на голяма образност, емоционалност и точност.

¹⁷ Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. О компонентном анализе значимых единиц языка. — В: Принципы и методы семантических исследований. М., 1976, с. 298.

¹⁸ Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния. М., 1958, с. 32.